

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АМЕРИКАНСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (порівняльний аспект)

Інна Головаха-Хікс

УДК [398(73)+398(477)]:001.714

Стаття є спробою з'ясування джерел та відмінностей у розумінні природи фольклору й фольклорного тексту в українській та американській фольклористиці. Завданням автора є характеристика основних тенденцій в розвитку фольклористики на сучасному етапі.

The author of this article concentrates her attention on different approaches toward understanding folk texts and their performers in Ukrainian and North American folklore studies in the recent decades. This article is an attempt to explain what are the main differences between two folkloristics are and why did they develop during the second half of the 20th century.

Тематика статей і виступів на наукових конференціях у США та Канаді помітно відрізняється від тематики вітчизняних публікацій і конференційних секцій. Різниця не лише в методах аналізу матеріалу, але і в усвідомленні вченими того, що є об'єктом, а що предметом дослідження у фольклористиці. Цікавим є міркування, чому так відрізняється розуміння природи фольклору й фольклорного тексту в західній і східнослов'янській фольклористиці, що саме впливало на формування стану вітчизняної та північноамериканської науки протягом другої половини ХХ ст.

Розглянути ці питання цікаво в ракурсі спостереження над розвитком виконавчого й контекстуального (у сучасній українській фольклористиці О. Бріцина запропонувала термін «антропоцентричний») підходів. Саме контекстуальний підхід можна вважати, на наш погляд, «фірмовим брендом» американської фольклористики 70–80-х років ХХ ст., оскільки до того часу вона розвивалася за європейською моделлю. Американська фольклористика у першій половині ХХ ст. розвивалася за двома основними напрямками: фольклористи-антрополози базували власні дослідження на вивченні традицій неписьменних індіанців, а літературні фольклористи вважали, що сферою дослідження мають бути традиції іммігрантів з європейських країн. І ті й інші погоджувалися з необхідністю вивчати фольклорні традиції афро-американців. При цьому літературних фольклористів цікавив

текст, а для антропологів-фольклористів текст був лише ключем до розуміння народу, який ці тексти відтворює. Контекстуальний підхід певним чином поєднав ці два напрями: текст перебуває в центрі уваги, але розглядається в контексті комунікативної події.

Вивчення виконавства активно відбувалося протягом ХХ ст. і в українській фольклористиці, але з акцентом на постатях казкарів та епічних співців, а також фіксацію їх текстів. О. Бріцина зазначала: «Українські фольклористи традиційно виявляли інтерес до носія, щоправда, спершу він переважно зосереджувався на зовнішності та оповідній манері виконавця» [1, с. 106]. Ця тенденція була домінантною протягом ХІХ–ХХ ст. і лише наприкінці ХХ ст. змінилася на антропоцентричний, комплексний аналіз виконавця, тексту та комунікативної ситуації.

Світова фольклористика в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. означилася помітною втратою інтересу науковців до загальнотеоретичних питань методологічного характеру та розвитку методики запису й видання фольклорних текстів. Поряд з активною живою фольклорною традицією побутує міф про її занепад і трансформацію. Цей міф народився ще в ХІХ ст. та поширювався відповідно до кількості зібраного фольклористами матеріалу (що більше було зафіксованих текстів, то наполегливіше висловлювалася думка про занепад фольклору та окремих його жанрів). Парадоксально, але чим більше виходило з друку

фольклорних збірок, тим більше йшлося про зникнення, занепад та трансформацію традиційних фольклорних жанрів. На сучасному етапі основне завдання фольклористів — визначити ступінь занепаду традиційних фольклорних жанрів та віднайти термінологію для новітніх явищ, які уже не вписуються в традиційні межі. Кінець ХХ — початок ХХІ століття у світовій фольклористиці символізується певним розгубленням у середовищі науковців щодо предмета фольклористики та її місця в системі сучасних гуманітарних наук. На світових конгресах і фольклористичних конференціях останнім часом активно обговорюються питання про доцільність відмежування фольклористики від інших гуманітарних і соціальних наук. Водночас живе й активно побутує традиційний фольклор, вивчення й фіксація якого потребують насамперед визнання факту його існування та фіксації за допомогою найсучасніших технічних можливостей. Утворюється своєрідне замкнене коло, у якому науковці формують і підтримують міф, що традиційного фольклору вже немає (можливо, тому й не спостерігається інтересу до його систематичної регіональної фіксації та вивчення), а нерозв'язані й досі теоретичні питання (про природу усного тексту, проблему виконавця, жанрову систему, методику запису та сучасної едиційної практики) вважаються несучасними. Проте, незважаючи на загальний песимізм, наука розвивається, й особливої уваги, на наш погляд, заслуговує той факт, що слов'янська (принаймні українська) фольклористика та фольклористика Північної Америки розвиваються паралельними шляхами й практично не мають нічого спільного. Кожний напрям має як свої плюси, так і мінуси для подальшого розвитку науки. Спробуємо охарактеризувати найбільш значні риси української фольклористики в порівнянні з фольклористикою США.

Хотілося б розпочати аналіз із тенденцій, властивих сучасній українській фольклористиці. Однією з найвиразніших тенденцій, на наш погляд, є те, що *традиційно у вітчизняній фольклористиці головним предметом*

дослідження постають сільські традиції, а виконавцями вважаються переважно носії традиційних сільських наративів. У слов'янській фольклористиці бракує посібників з польової роботи в міських та «маргінальних, мобільних» осередках. Фіксація й вивчення міського фольклору в українській фольклористиці уповільнені тому, що немає жодних теоретичних засад вивчення специфіки міських осередків, а також тимчасових маргінальних осередків, що виникають під впливом змін у суспільстві, значних політичних, соціальних, культурних, спортивних подій. Такі осередки формуються на нетривалий час, з випадкових носіїв, об'єднаних не територіально, а спільним бажанням підтримати або опротестувати когось/щось. Основними їх рисами є тимчасовість, маргінальність, мобільність та відкритість. Вони мають своєрідну специфіку усної трансмісії, особливості функціонування окремих жанрів і мотивів, за своєю природою вони наближені до міських осередків. Слід також урахувати, що тексти «мобільних осередків» так само швидко виходять з активного побутування, як і народжуються та розповсюджуються. Саме тому для фіксації та едиції таких традиційних текстів потрібно мати особливу «програму» запису і своєрідні методи роботи з виконавцем. Коли у 2002 році я почала фіксацію та вивчення київських графіті, то швидко дійшла висновку, що у вітчизняній фольклористиці є лише поодинокі студії, присвячені міському фольклору, а міський фольклор і його виконавці перебувають поза увагою дослідницького інтересу. Міські традиції комплексно не фіксуються й не визнаються за фольклорні. Український фольклорист С. Росовецький зауважив: «...традиційно сприймаючи вітчизняний фольклор майже виключно як селянський, міську усну традицію у нас практично не вивчали. Тож популярні свого часу в Україні розповіді про “життя після смерті”, про НЛО... не сприймаються як об'єкт наукового дослідження» [4, с. 212]. Парадоксально те, що, визначивши цей недолік української фольклористики, дослідник у

своєму підручникові не характеризує міських форм побутування фольклорної традиції, продовжуючи таким чином ігнорувати міський фольклор і у XXI ст.

Отже, першою і найвиразнішою рисою сучасної української фольклористики, порівняно з фольклористикою західною, можна назвати концентрацію дослідницької уваги на *сільських традиціях та їх носіях*. Традиція запису, едиції та аналізу сільських нарративів має майже двовікову історію і лежить в основі сучасної української науки про народну творчість. Сучасний міський фольклор активно вивчають науковець із Харкова М. Красиков, київська дослідниця Н. Лисюк, також часто розглядають його в рамках локальних конференцій та в роботах студентів і аспірантів. Сучасна київська фольклористка Т. Шевчук зазначає, що міський фольклор активно вивчали українські дослідники в 1920-х — на початку 1930-х років, вона згадує прізвища та праці В. Білецької, присвячені шахтарським пісням, публікації В. Білого та Н. Дмитрука про фольклор декласованих елементів, словнички «Мова наших школярів». Сама Т. Шевчук протягом багатьох років збирає студентський фольклор Києво-Могилянської академії. Але окремі публікації та конференційні виступи не мають значного впливу на основну та незмінну тенденцію — *фіксацію, видання та дослідження традиційних жанрів сільського фольклору*.

Іншим суттєвим моментом сучасної вітчизняної фольклористики слід вважати домінування *«етнографічного» підходу (термін Б. Холбека) до вивчення виконавця та літературознавчого підходу під час аналізу текстів*. Починаючи із середини XIX ст., українські фольклористи й дослідники фольклору вбачали своє покликання у фіксації якомога більшої кількості фольклорних текстів. Насамперед це було пов'язано з політичною ситуацією та заборонаю писати й видавати наукові коментарі українською мовою та бажанням української інтелігенції зберігати рідну мову, фіксуючи фольклорні тексти. С. Росовецький так висловлювався із цього приводу: «...роз-

виток фольклористики в Україні коригувався жорстокою реальністю факту, що більшість учених були підданими Російської імперії, меншість — Австро-Угорщини» [4, с. 122]. Крім того, у другій половині XIX ст. збирачі «романтично» ставилися до народу та його творчості, хотіли бачити в текстах історичне минуле, із чим і був пов'язаний їхній інтерес переважно до дум, історичних пісень та епічних жанрів. Наукові коментарі в таких випадках були лише додатком до зафіксованих текстів, а величезні масиви зібраного матеріалу ставали не підґрунтям для розвитку теорії, а архівним скарбом. Навіть у такому фундаментальному теоретичному дослідженні, як «Студії над українськими народними піснями» Іван Франко ставив за мету робити все можливе для повнішого розуміння «даної пісні», «не вдаючись ні в які загальні міркування» [6, с. 16].

На початку XX ст. тенденція до фіксації, паспортизації та опису зібраного матеріалу була основою діяльності українських фольклористів. У 1920–1940-х роках акцент був поставлений на пошуку «майстрів» та фіксації «ідеальних» текстів. В українській фольклористиці піонером був В. Гнатюк, у російській — М. Азадовський, брати Ю. та Б. Соколови. Сучасний український філософ М. Попович, характеризуючи цей етап у розвитку гуманітарного знання, зазначав, що вчені того часу під впливом ідей Ф. Ніцше культивували образ індивідуального, ідею елітарності, надлюдини [3, с. 507]. Тенденція пошуку майстрів-виконавців і фіксації лише «кращих» текстів частково пов'язана із цим, а частково — з історичними умовами часів культу особистості та використання фольклору як елемента пропаганди. У середині — другій половині XX ст. українські фольклористи продовжили традиції збирачів початку століття, і етнографічний підхід до виконавця поступово став основою їх професійної діяльності. Записи прозової традиції М. Гиряка, І. Хланти, С. Пушика, П. Лінтура, В. Сенька, активна експедиційна діяльність фольклористів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України,

численні фіксації прозових і пісенних текстів та їх архівація залишили нащадкам (разом із записами XIX — початку XX ст.) можливість проведення повторних записів слідами попередників, здійснення експедицій з метою порівняльного аналізу побутування традиції в часі. Сучасна канадська дослідниця фольклору (яка багато років фіксує та аналізує український фольклор в Україні й Канаді) Н. Кононенко зазначила: «Українські фольклористи вивчають фольклор у чистому вигляді, фольклор асоціюється із селянством й минулим, внаслідок чого українці зібрили надзвичайні матеріали, може, — найкращі у світі»^{*}.

Водночас слід зазначити, що в українській фольклористиці на початку XX ст. існували й інші дослідження, були видані окремі праці, які за інших обставин, могли б покласти початок розвитку вітчизняної науки в руслі тенденцій, що виникли у світовій фольклористиці лише в другій половині XX ст. Насамперед слід згадати статтю І. Франка «*Bel parlar Gentile*» [6], яка започаткувала контекстуальний напрям, оскільки автор розглядає питання фольклорної комунікації, орієнтує фольклористів на фіксацію та дослідження селянського середовища як цілості, у контексті життя певного осередку, з урахуванням культурно-історичних особливостей епохи та народної психології. Крім того, І. Франко критикував фольклористів за надмірне захоплення традиційними жанрами та ігнорування «сільської бесіди» [5, с. 8–20].

Акцентування на літературній моделі тексту й «етновивченні» виконавця в українській фольклористиці XX ст. пов'язане з тим, що внаслідок історичних реалій антропологія, психологія та соціологія не мали часу впливати на розвиток вітчизняної фольклористики. Французька соціологічна школа, ідеї К. Дюркгейма

та Л. Леві-Брюля, праці Е. Тейлора мали небиякий вплив на розвиток української фольклористики наприкінці 1920-х років. О. Бричина зазначає, що публікація в «Етнографічному віснику» (див.: Етнографічний вісник, 1930, кн. 9, с. 2) програмної статті, яка засудила та назвала ворожими етнологічні й антропологічні тенденції в науці, а також «відкинула» буржуазні ідеї К. Дюркгейма та Л. Леві-Брюля, поклала початок тенденції зміни жвавого й бурхливого наукового життя в кінці XIX — на початку XX ст. на докучливу одноманітність його подальшого розвитку [2, с. 60]. Американська дослідниця слов'янського фольклору Д. Рухіє так характеризує різницю між американською та слов'янською фольклористикою на сучасному етапі: «Перша й найголовніша відмінність полягає в тому, що американська фольклористика аналізує явища, котрі у слов'янській фольклористиці вважаються фактами етнографії, наприклад, ритуали, традиції виготовлення їжі тощо. Це можна пояснити тим, що в американській фольклористиці тісніший зв'язок між антропологами й фольклористами. Американська фольклористика активніше використовує антропологічні методи (гендерні дослідження, виконавство, фольклор як дискурс). Крім того, в американській фольклористиці вчені менше уваги приділяють автентичності традицій, унаслідок чого поп-культура, міська культура, сучасні фольклорні форми вважаються фольклором, незважаючи на те, чи це зовсім нові традиції, чи адаптовані сучасністю більш традиційні форми». Праці К. Дюркгейма, З. Фрейда, К. Юнга були силою, яка повернула американську фольклористику від літературної моделі до антропологічної. На наш погляд, суттєвий вплив на сучасний стан американської фольклористики мали також ідеї біхевіористів. У 1980 році в журналі «*Western Folklore*» було надруковано статтю Р. Джорджеса «*Toward a Resolution of the Text/Context Controversy*» («До вирішення проблеми між текстом та контекстом»), який запропонував в основу фольклорного аналізу ставити поведінку виконавця та його аудиторії в момент комуніка-

* Усі зауваження щодо розвитку сучасної американської, канадської та української фольклористики, подані зі слів Н. Кононенко, Дж. Рухіє, Дж. МакДауела, були зроблені у формі email-інтерв'ю у травні 2010 року на запит авторки статті та перекладені нею з англійської. З питань оригінальних текстів можна звернутися до авторки за електронною адресою: innagh@gmail.com.

тивної події. Він характеризував фольклорний текст як набір звуків і жестів, а не автономію та предмет і вважав, що аналіз документа на папері — помилка фольклористів, оскільки слід аналізувати явища соціальної поведінки, що співвідносяться з людським досвідом [9, р. 35–37]. Саме цей підхід ліг в основу сучасної американської фольклористики і, на нашу думку, певним чином збігається з концептуальним баченням фольклору в працях сучасних українських фольклористів, які розробляють теорію фольклорного тексту та виконавства згідно з антропоцентричним підходом. Це, зокрема, праці української дослідниці фольклорної прози О. Бріциної, яка розробила методику роботи з виконавцем шляхом повторних записів і фіксації якомога повнішого контексту. О. Бріцина є засновником антропоцентричного підходу до вивчення фольклорної текстології в українській фольклористиці: «У процесі виконання традиційно виокремлюють три складові: виконавця, текст і слухача. У реальному функціонуванні фольклорних творів кожна з них зазнає змін, перебуваючи у співдії, тому кожне виконання унікальне і водночас зберігає традиційну спадкоємність... Міра та характер спільності усних текстів різних виконань істотно залежать від комунікативних чинників» [2, с. 66–67].

Н. Кононенко також наполягає на тому, що західні фольклористи аналізують явища, які не вважаються фольклорними в українській фольклористиці: «Є багато відмінностей: вивчення виконавства на Заході залишилося в минулому. Сучасних фольклористів цікавить *reciprocal analysis* (рецептивний аналіз), під час якого фольклорист інтерпретує зафіксований текст та з'ясовує у виконавця, чи правильна його інтерпретація. Другий істотний напрямок — *reflexivity* (рефлексія), коли фольклористи вивчають, як їхня присутність впливає на виконавську ситуацію та як соціальний статус виконавця впливає на неї, а також, як самі виконавці оцінюють цей вплив». Тут слід знову повернутися до історії української фольклористики, а саме до праць П. Куліша, який у «Записках о Южной Руси» говорив про важливість коментарів казкарів та Л. Жемчужникова,

який ці казки фіксував; про необхідність контакту між виконавцем і збирачем та про вплив цього контакту на процес виконання. С. Росовецький писав, що «загальна культурологічна концепція письменника та власний науковий досвід приводять П. Куліша до глибокого і “людиноцентричного” розуміння постаті збирача-фольклориста як повноправного й несвідомо-творчого учасника “фольклористичного контакту”» [4, с. 125]. На наш погляд, така характеристика є тією самою рефлексією, про яку веде мову Н. Кононенко, характеризуючи найсучасніші тенденції західної фольклористики.

Інший американський фольклорист, дослідник музичного фольклору Джон МакДауел так характеризує сучасні тенденції в американській фольклористиці: «Хоча виконавство й залишається популярною темою у фольклористиці, утім формується нова дослідницька парадигма. Акценти зміщуються до комерсціалізації, політизації, фольклоризації, таким чином фольклор виривається зі звичного контексту й переноситься на новий ґрунт». Тенденцію зміщення дослідницької уваги від пошуків фольклору до пошуків фольклорного дійсно легко помітити в сучасній американській фольклористиці. На перший план виступає тенденція розгляду фольклору в соціополітичному дискурсі: фольклор сексуальних, етнічних, расових меншин, фольклор політичних угруповань, охорона здоров'я та фольклор, екологія та фольклор та ін. Фольклор вивчається не з погляду тексту, контексту або виконавства, а в широкому колі соціальної тематики: гендерні відносини, глобалізація, ідентичність, фемінізм, комерція.

Спостерігаючи за розвитком фольклористики в США та Канаді протягом останніх десятиріч і порівнюючи його з вітчизняною та європейською фольклористикою, ми дійшли висновку, що антропологічний напрям в американській фольклористиці ХХІ ст. переміг остаточно. Концепції тексту, жанру вже не є актуальними і їх не використовують у своїх працях. Сучасні фольклористи США переважно вивчають антропологію побуту та фольклорні елементи соціального життя. Фольклор

відіграє значну роль у повсякденному житті американців, традиційні фольклорні формули, мотиви, образи є складовою різних сфер життя як населення загалом, так і окремих груп, а вивчення певних соціальних груп та їхніх традицій є не лише сферою інтересів фольклористів, але й шляхом взаємодії вчених різних галузей: антропологів, психологів, криміналістів, соціологів тощо.

Зазначимо основні тенденції розвитку фольклористики в США впродовж останніх десятиріч:

1. Фольклористи аналізують усі явища повсякденного життя (соціальні норми, етикет, політику, соціальну поведінку і т. д.) як фольклорні традиції. Домінуючим є сприйняття кожного як носія фольклорної традиції (ця тенденція прийшла у фольклористику з праць А. Дандиса і стала основною рисою фольклористики США в ХХІ ст.).

2. Фольклористи аналізують усі явища, одночасно фольклор аналізують представники усіх соціогуманітарних наук: соціологи, антропологи, психологи, лінгвісти, політологи і т. д.

3. Знання та вміння інтерпретувати фольклорні традиції та символи цінуються не лише в науковій теорії, але й у практичному житті. Цікавим прикладом може бути робота американських фольклористів та антропологів на сміттєзбірниках в Іраку, щоб краще зрозумі-

ти, як ставиться населення певного району до американців. Із цією самою метою аналізують графіті в небезпечних районах США, країнах Латинської Америки, в Іраку.

4. Окремим пунктом у тематиці на конференціях та в періодичних виданнях визначено *public folklore* — фольклор суспільного сектору. Це праця фольклористів, збирачів, архівістів, учителів або просто небайдужих до народної спадщини з організації фестивалів, виставок, продажу, реклами предметів народної творчості, музики, побуту, організації фольклорного туризму з метою фінансової підтримки окремих районів. Ті, хто займається в секторі *public folklore*, вважають своєю метою «повернення» фольклору до населення шляхом підтримки й реклами народної творчості в будь-якому прояві.

Закінчити статтю хочеться висловлюванням професора Дж. МакДауела, який так охарактеризував сучасне розуміння природи фольклору в США: «Нас не цікавить, чи це — фольклор, нас цікавить, що в цьому явищі — фольклорне». В українській фольклористиці вчений, який аналізує фольклор, насамперед порушує питання: а чи фольклор це? І лише потім починає класифікувати та аналізувати явище. У цьому, на наш погляд, і полягає найсуттєвіша різниця між українською та американською фольклористикою.

1. Брицина О. Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства. — К. : ІМФЕ НАН України, 2006.

2. Брицына А. Проблемное поле современной украинской фольклористики // От конгресса к конгрессу: Навстречу Второму Всероссийскому конгрессу фольклористов. Сб. материалов. — М., 2010. — С. 60–67.

3. Попович М. Нарис історії культури України. — К. : АртЕк, 1998.

4. Росовецький С. Український фольклор у теоретичному висвітленні. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2008.

5. Франко І. Студії над українськими народними піснями // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наук. думка, 1984. — Т. 42. — С. 7–492.

6. Франко І. *Bel parlar Gentile* // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наук. думка, 1984. — Т. 37. — С. 8–20.

7. Dundes A. Folkloristics in the Twenty-First Century // Journal of American Folklore. — 2005. — N 118. — P. 385–408.

8. Fine E. Folklore Text. From Performance to Print. — Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press, 1984.

9. Georges R. Toward a Resolution of the Text/Context Controversy // Western Folklore. — 1980. — V. XXXIX. — N 1. — P. 34–40.